

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН У ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ

LEGAL REGULATION OF STATE-CHURCH RELATIONS IN CZECHOSLOVAKIA

Пупена В.В.,

аспірант кафедри конституційного права та порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Автор вказує, що наприкінці ХХ століття величезний резонанс у світі викликала низка визначних подій, серед яких варто виділити утворення Європейського Союзу, яке посилювало інтеграцію країн Західної Європи, падіння Берлінського муру, що поклато край розподілу Європи на два протилежні ідеологічні блоки, зумовило розпад останньої у світовій історії «імперії зла» (СРСР), відновлення на її уламках незалежної України. Зрозуміло, що ці події не могли не відбитися й на релігії. У посткомуністичних країнах Європи реставрація релігії та громадської ролі церкви, а також спроби релігійної реставрації суспільства стали фундаментальними рисами перетворень.

У дослідженні охарактеризовано правове регулювання державно-церковних відносин в Чехословаччині. Проаналізовано релігійну ситуацію на території Чехії та Словаччини до створення Чехословаччини, охарактеризовано основні аспекти, які впливали на неї. Проаналізовано вплив політики сталінського режиму на державно-церковне життя в країні. Описано церковне життя священиків і мирян у комуністичному режимі. Проаналізовано особливості відокремлення держави та церкви в країні загалом.

Встановлено, після комуністичного перевороту 1948 року в Чехословаччині влада ліквідувала всі паростки громадянського суспільства. В усі сфери суспільного життя запроваджувалася так звана «наукова», тобто марксистсько-ленінська ідеологія, заснована на атеїзмі та запереченні Бога. Протягом 1948-1949 років атеїзм у Чехословаччині фактично відіграв роль державної «релігії».

Комуністичну добу найкраще характеризує метафора про церкву як «оточену твердиню». Кінцевою метою режиму була повна ліквідація релігійних об'єднань. Спираючись на горезвісну сталінську тезу про загострення класової боротьби в період «розбудови соціалізму», керівництво Комуністичної партії Чехословаччини, як і інших східноєвропейських компартій, використовувало для нейтралізації реальних і потенційних противників режиму розгалужений бюрократичний і репресивний апарат, нагнітаючи в суспільстві атмосферу страху. Релігійні інституції опинилися під пильним контролем влади, в церковну адміністрацію були інфільтровані агенти спецслужб, священнослужителі та релігійні дисиденти підлягали репресіям.

Ключові слова: право, держава, церква, регулювання, державно-церковні відносини Чехословаччини.

The author points out that in the late twentieth century. A number of significant events resonated in the world, including the formation of the European Union, which strengthened the integration of Western Europe, the fall of the Berlin Wall, which ended the division of Europe into two opposing ideological blocs, the collapse of the world's last "evil empire" (the USSR) and the restoration of the independent Ukrainian State on its ruins. It is clear that these events could not but affect religion. In the post-communist countries of Europe, the restoration of religion and the public role of the church, as well as attempts at religious restoration of society, have become fundamental features of transformation.

The legal regulation of state-church relations in Czechoslovakia is described in the study. The religious situation in the Czech Republic and Slovakia before the creation of Czechoslovakia is analyzed. Characterized the main aspects that influenced on it. The influence of the policy of the Stalinist regime on the state and church life in the country is analyzed. The church life of priests and people in the communist regime is described. The peculiarities of separation of state and church in the country in general are analyzed.

It is established that after the communist coup in 1948 in Czechoslovakia, the authorities liquidated all the sprouts of civil society. The so-called "scientific" that is Marxist-Leninist ideology based on atheism and the denial of God, was introduced into all spheres of public life. During 1948-1949, atheism in Czechoslovakia actually played the role of the state "religion".

The communist era is best characterized by the metaphor of the church as a "surrounded fortress". The ultimate goal of the regime was, as we saw, the complete elimination of religious associations. Building on Stalin's notorious thesis of escalating class struggle during the period of "socialist development", the leadership of the Communist Party of Czechoslovakia, like other Eastern European Communist parties, used an extensive bureaucratic and repressive apparatus to neutralize real and potential opponents of the regime. Religious institutions came under close government scrutiny, and secret service agents infiltrated the church administration, and clergy and religious dissidents were repressed.

Key words: law, state, church, regulation, state-church relations, Czechoslovakia.

Вступ та постановка проблеми. Наприкінці ХХ століття величезний резонанс у світі викликала низка визначних подій, серед яких варто виділити утворення Європейського Союзу, яке посилювало інтеграцію країн Західної Європи, падіння Берлінського муру, що поклато край розподілу Європи на два протилежні ідеологічні блоки, розпад останньої у світовій історії «імперії зла» (СРСР) [1, с. 7], відновлення на її уламках незалежної України. Зрозуміло, що ці події не могли не відбитися й на релігії. У посткомуністичних країнах Європи реставрація релігії та громадської ролі церкви, а також спроби релігійної реставрації суспільства стали фундаментальними рисами перетворень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомий внесок у розвиток цієї теми зробили багато вітчизняних і зарубіжних вчених. Серед них М.М. Палінчак, К. Панас, П. Штепа, С. Куртуа, А.Г. Латишев, Є.Ф. Маланюк, Ф.Г. Овсиенко, Р. Ченаух, F. Fejtó, В. Сувінський, D. Kováč, J. Pešek, V. Vaško та інші.

Метою статті є охарактеризувати правове регулювання державно-церковних відносин у Чехословаччині.

Результати дослідження. Партійна й державна ідеології Радянського Союзу протягом ХХ століття ґрунту-

валися на властивому російському народові запереченні Бога [6, с. 45–57] і спрямовувалися на масовий відхід населення від релігії, утвердження матеріалістично-атеїстичного світогляду. Ця обставина після 1945 року мала величезний вплив на конфесійну політику молодих демократій у Центральній-Східній Європі, зокрема в Чехословаччині. За прикладом «старшого брата» 1946 року у зв'язку з «трудовою мобілізацією народу» навіть здійснювалися заходи зі скасування низки релігійних свят, однак ці спроби, на щастя, не мали успіху внаслідок протестів католицьких священиків і прихожан [14, d. I, s. 119–120].

Чехословаччина була поліконфесійною країною, в якій діяли 9 основних конфесій, серед них римо-католицька, греко-католицька, лютеранська, кальвіністська, православна церкви. Дві третини громадян відносили себе за конфесійною належністю до римо-католицької церкви. Близько 6% населення вважали себе поза конфесіями [4, с. 193]. Католицька церква була найбільш чисельною, репрезентувала значну частину чехословацького суспільства і мала певний політичний вплив.

Укоріненість католицизму в національній свідомості населення і ступінь впливу римо-католицької церкви на суспільство, які впливали на характер державно-церков-

них взаємин, у Чехії та Словаччині істотно відрізнялися. В історичній пам'яті чехів збереглися традиції найпотужнішого в Європі XV століття антикатолицького гуситського руху. Тому католицизм сприймається чехами скоріше як релігія «чужа», нав'язана силою після розгрому чеських протестантів Габсбургами у XVII столітті в битві на Білій горі та рекатолизації чеських земель, яка була його наслідком.

Фаворизація римсько-католицького костелу з боку Габсбургів, які вбачали в ньому важливу опору своєї влади, дуже сприяла збереженню в чеському суспільстві XIX – XX століть антикатолицьких настроїв. Над римо-католицькою церквою тяжіє спадщина старого конфлікту між Римом і Чехією, складниками якої є звинувачення у придушенні національної культури і державної самостійності країни. Ідея державної незалежності, яка на початок XX століття глибоко вкорінилася у свідомості чеського суспільства, передбачала водночас і незалежність церкви від зовнішніх факторів, і від закордонних духовних центрів. Не випадково, що засновник і перший президент Чехословацької республіки Т. Масарик проголосив Я. Гуса «батьком» нації і запропонував «протестантське тлумачення чеської історії» [7, s. 135].

У Словаччині, яка до утворення 1918 року Чехословацької республіки розвивалася в складі «земель угорської корони» – Австро-Угорської монархії, конфесійна ситуація порівняно з чеськими землями була іншою. Серед словацького населення католицизм протягом багатьох століть залишався панівною релігією, навіть при тому, що католицьке духовенство майже до кінця XIX століття було угорським, тобто інонаціональним [10, s. 135]. Лише у XX столітті з розвитком процесу національного відродження почало формуватися словацьке духовенство, яке перейняло на себе роль носія ідей національної самосвідомості.

Своє ставлення до церкви комуністи розкрили ще в березні 1946 року на VIII з'їзді. В партійних документах вони гарантували принцип забезпечення свободи совісті та віросповідання, у політичній же практиці все було навпаки, було розгорнуто атеїстичну пропаганду, а саме:

– При призначенні на посади перевагу мали активісти Союзу безвірників, які ініціювали рух за відокремлення церкви від держави.

– Органи внутрішніх справ Чехословаччини розпустили всі словацькі католицькі організації.

– Припинили своє існування і «скомпрометовані» християнські профспілки та католицькі часописи «Нова праця», «Дієслов», «Напряма» та інші.

Представники Комуністичної партії ставили за мету будь-якою ціною переорієнтувати греко-католиків на православні центри, насамперед на Московську патріархію. Міністр юстиції А. Чепічка заявив: «Католицька церква співпрацює з розвідувальними службами наших ворогів» [3, с. 146]. Подібні «аргументи» стали доказом необхідності ліквідації греко-католицької церкви.

Чехословацькі комуністи вивчали можливості застосування різних тактик боротьби з церквою, яка була структурованою і добре організованою інституцією. В червні 1948 року на зборах Центрального комітету партії К. Готвальд застерігав від ілюзій щодо позиції церкви. За його словами, церква в майбутньому стане «основою реакції», тією силою, яка під прикриттям релігії буде розгортати антидержавну діяльність. «Я вважаю, – заявив К. Готвальд, – що ми повинні взяти курс на відвернення католицької церкви від Ватикану. Ми не хочемо вести жодних суперечок відносно ритуалу, просто геть від Риму, в напрямі до національної церкви. Це завдання є дуже складним, оскільки необхідно нейтралізувати церкву і прибрати її до своїх рук, щоб вона служила новій владі» [14, d. II, s. 18].

В той же час Радянський Союз став зразком для ліквідації греко-католицької церкви, яку було ліквідовано як «праву руку Ватикану» 1946 року в Галичині, а 1949 року –

на Закарпатті. 344 священники в Галичині і 215 на Закарпатті були засуджені на 25 років позбавлення волі тільки за те, що вони не відмовилися від своєї віри [5, с. 146].

Чинна з 1920 до 1948 роки Конституція Чехословаччини носила ліберально-демократичний характер, в ній було зафіксовано принцип нейтралітету держави у ставленні до релігійних організацій. Конституція Чехословацької Республіки від 9 травня 1948 року офіційно проголосила право громадян сповідувати у приватний спосіб чи публічно будь-яке релігійне вчення або виражати атеїстичні погляди (§ 16.1), рівноправність релігійних організацій (§ 16.2), право вільно відправляти релігійні культури (§ 17.1). При цьому зазначалося, що виконання релігійних обрядів не повинно порушувати громадський порядок і суспільну мораль [13]. Важливо підкреслити, що відокремлення церкви від держави офіційно не було зафіксовано в Конституції, однак на практиці все державне та суспільне життя в країні базувалося саме на принципі відокремлення.

Основний закон містив, на перший погляд, невинне положення про те, що не дозволяється використовувати релігійні обряди «з нерелігійною метою». Невдовзі священникам було заборонено публічно висловлювати (у проповідях, пасторських грамотах, у засобах масової інформації) свою незгоду із заходами держави, спрямованими проти церкви та релігії, а також з інших гострих питань політичного життя [3, с. 147].

На думку церковнослужителів, найбільш вразливим був § 14 Конституції Чехословаччини, в якому зазначалося: «Виховання та навчання мають проводитися відповідно до результатів наукових досліджень і не можуть розходитися з принципами національно-демократичного устрою». Каменем спотикання цього параграфу є те, що виховання повинно було повністю здійснюватися «відповідно до результатів наукових досліджень», а методологією цих «досліджень», як незабаром показала політична практика, вважалася виключно марксистсько-ленінська методологія. Релігія проголошувалася ідеалістичним світоглядом, який є гальмом зміцнення та розвитку національно-демократичного ладу. Тому боротьба з «ідеалістичним мракобіссям» фактично перетворювалася на основу виховання громадян, відданих партії та соціалізму.

Атеїстична марксистська ідеологія, як доктрина комуністичної влади в регіоні, поставила під питання подальші можливості католицької церкви щодо збереження її традиційно міцних позицій у соціальній, освітній, виховній сферах суспільного життя. Ці нові порівняно з довоєнним періодом обставини різко звузили можливості досягнення консенсусу між владою і католицькою церквою в Чехословаччині на рубежі 40-50-х років XX століття.

3 1949 року в діяльності владних структур католицьких країн Центрально-Східної Європи почала окреслюватися тенденція до координації дій у конфесійній сфері, насамперед у ставленні до католицької церкви. Важливою віхою на шляху до посилення такої координації, а також підпорядкування церкви комуністичним режимам стала нарада, яка відбулася під егідою Комінформбюро наприкінці березня 1949 року поблизу Варшави.

Згідно з інформацією лондонського радіо від 27 березня, в ній взяли участь партійні лідери країн-сателітів СРСР. На нараді обговорювалося питання тактики боротьби проти християнства, насамперед католицької церкви. Далі викладався план майбутніх дій, який полягав у тому, «щоб розколоти ряди католиків і натравити віруючих проти священників, а священників проти єпископів, а також організувати рух, спрямований на створення автокефальної національної католицької церкви. Пропонується, – зазначалося далі, – сіяти розбрат у таборі католиків. Так званих «прогресивних» чи «демократичних» священників будуть налаштовувати проти «реакційних» єпископів.

«Із Чехословаччини повідомлялося, що минулого тижня газети різко виступили проти церкви. Статті міс-

тять погрози й різкі нападки проти особистості папи, якого звинувачують у тому, що він під приводом захисту релігії вступив у змову з американськими імперіалістами. В цій кампанії в пресі можна побачити ознаки загострення боротьби проти церкви» [2, с. 99].

Слід зазначити, що в досліджуваний період не лише органи держбезпеки, а й пропагандистська машина ЧСР діяла на повну потужність. Комуністична пропаганда зображала церкву як похмурий інститут влади, який у союзі з іноземними реакційними силами виступає проти бідних, проти трудящих і загалом проти нації. Комуністи розглядали церкву як силу, яка саме в момент початку влаштування раю на Землі хотіла унеможливити розбудову «світлого майбутнього» в суспільному значенні. Тому репресії проти єпископів і впливових церковних діячів пояснювалися тим, що вони стояли на перешкоді прогресу і щастя свого народу.

Це стало відправним пунктом для знищення панівної позиції церкви та її загального вигнання із суспільства. Лише протягом 1948-1953 років у Чехословаччині було репресовано понад 70 тисяч ні в чому не винних людей. Майже всіх католицьких єпископів було або заарештовано, або відправлено в концтабори (так звані «табори примусової фізичної праці»), або вислано з країни. Ця ситуація кардинально змінилася лише з поваленням комуністичного режиму в 1989 році [15, с. 116].

Багато чехів і словаків рятувалися від репресій втечею за кордон. Масштаби еміграції до Західної Європи, США і Канади дедалі збільшувалися. У відповідь комуністичний режим закрити кордони. Як і інші країни-сателіти СРСР, Чехословаччина опинилася за «залізною завісою». Нове комуністичне суспільство повинно було «народитися» в цілковитій ізоляції від Заходу.

Станом на початок 1953 року очільники Чехословаччини вважали проблему церкви із владно-політичної точки зору загалом вирішеною. Вони були переконані в тому, що церква вже не становить реальної небезпеки для режиму. Діяльність усіх церков, зокрема найбільшої та найвпливовішої – римо-католицької, була паралізована і значно обмежена. Церкви підкорялися державній владі, були позбавлені господарської бази, духовної освіти, типографій, суттєво обмежені у виконанні релігійних обрядів.

Комуністичне керівництво на загал погоджувалося із пропозицією, яку в червні 1952 року висловив голова Державного управління з церковних питань З. Фірлінг. На засіданні секретаріату ЦК КПЧ він зазначив: «В сучасних умовах і при розумному втілюванні нашої дотеперішньої церковної політики церкви не є небезпечними для держави» [11, с. 50]. З того часу державна влада переорієнтувала свою роботу на «боротьбу з релігійними пережитками». Фактично, це означало змагання за душі віруючих, хоча владно-адміністративний тиск на конфесії ніхто не збирався припиняти. Представники влади орієнтувалися на реальну ситуацію, за якої, всупереч усім репресивним акціям, церкви й надалі продовжували жити і зберігати певний помірний вплив на значну кількість людей. Думки і настрої віруючої частини суспільства режим з метою самозбереження в жодному разі не міг ігнорувати.

Важливим рубежем у новітній історії країн Центрально-Східної Європи стала смерть «вождя всіх народів» Й. Сталіна. Політична «відлига» в СРСР призвела в наступні роки до певного пом'якшення тоталітарних

режимів, змусила керівництво більшості компартій внести в свою діяльність певні корективи. Перший крок у цьому напрямі ознаменувався припиненням масових переслідувань і репресій. Було оголошено про початок реабілітації незаконно засуджених. Однак лише в 1962 році в Чехословаччині було створено державну комісію з розслідування репресій і розпочався процес реабілітації, який, втім, був дуже нерішучим [8, с. 20–30].

В нових умовах керівництво КПЧ на деякий час відклало реалізацію свого плану щодо припинення діяльності чернечих орденів та їхнього розпуску. Дійшло до того, що голова словацького Державного управління церков Я. Павелка піддав критиці владно-адміністративний тиск на церкви, який порушував навіть чинне законодавство, передбачаючи заборону богослужінь, релігійних свят і процесій, звільнення священників з посад тощо [9, с. 51].

У 70-80-х роках ХХ століття після розгрому «Працької весни» в країнах так званого «розвиненого соціалізму» лютувала реакція. КПЧ у своїй внутрішній політиці спиралася на органи держбезпеки з їхніми практично необмеженими технічними можливостями і всеохоплюючою системою таємних агентів. Це ще більше поглибило прірву між офіційними заявами компартійних функціонерів і реальною дійсністю.

Так, у січні 1971 року генеральний секретар ЦК КПЧ Г. Гусак в офіційній декларації про ставлення партії і держави до релігійних організацій і віруючих демагогічно заявив: «Одним із фундаментальних принципів нашого суспільства є свобода релігійного віросповідання. Як комуністи, ми – прихильники наукового світогляду, проте ми з повагою ставимося до релігійних вірувань. Віруючі громадяни, прихильники різних церков, можуть вільно виявляти в нас свою віросповідну належність і без перешкод брати участь у релігійних обрядах. Ми не маємо наміру також і в майбутньому нічого змінювати в нашому ставленні до віруючих. Однак ми не допустимо спроб змішувати релігію з політикою або використовувати її для створення антисоціалістичної опозиції. Ми широко зацікавлені в розумному регулюванні відносин між державою та окремими церквами» [12].

Висновки. Таким чином, після комуністичного перевороту 1948 року в Чехословаччині влада ліквідувала всі паростки громадянського суспільства. В усі сфери суспільного життя запроваджувалася так звана «наукова», тобто марксистсько-ленінська ідеологія, заснована на атеїзмі та запереченні Бога. Протягом 1948–1949 років атеїзм у Чехословаччині фактично відіграв роль державної «релігії».

Комуністичну добу найкраще характеризує метафора про церкву як «оточену твердиню». Кінцевою метою режиму була повна ліквідація релігійних об'єднань. Спираючись на горезвісну сталінську тезу про загострення класової боротьби в період «розбудови соціалізму», керівництво Комуністичної партії Чехословаччини, як і інших східноєвропейських компартій, використовувало для нейтралізації реальних і потенційних противників режиму розгалужений бюрократичний і репресивний апарат, нагнітаючи в суспільстві атмосферу страху. Релігійні інституції опинилися під пильним контролем влади, в церковну адміністрацію були інфільтровані агенти спецслужб, священнослужителі та релігійні дисиденти підлягали репресіям.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бжезінський З. Великі перетворення. Політична думка. 1994. № 3. С. 5–20.
2. Власть и церковь в СССР и странах Восточной Европы. 1939-1958. (Дискуссионные аспекты). М. : Ин-т славяноведения РАН, 2003. 380 с.
3. Палінчак М.М. Держава і церква у Чехословаччині в 40-50-х роках ХХ століття. *Науковий вісник УжНУ. Серія: Історія*. Ужгород, 2010. Вип. 24. С. 146–150.
4. Палінчак М.М. Церковна політика у Чеській Республіці. *Науковий вісник УжНУ. Серія: Міжнародні відносини*. Ужгород, 2010. Вип. 4-5. С. 193–195.
5. Панас К. Історія української церкви. Львів : НВП «Трансітех», 1992. 160 с.
6. Штепа П. Московство: його походження, зміст, форми й історична тяглість. Вид. 4-е. Дрогобич : Видавнича фірма «Відродження», 2003. 412 с.
7. Chenux P. Katolícká cirkev a komunismus v Evropě (1917-1989): od Lenina k Janu Pavlu II. Praha : Rybka Publishers, 2012. 287 s.
8. Fejtó F.A History of the People's Democracies: Eastern Europe since Stalin. London : Penguin Books Ltd, 1974.
9. Cywiński B. Ogniem próbowane. Tom II: Z dziejów Kościoła katolickiego w Europie Śr.-Ws. Rzym, 1990. 454 s.
10. Kováč D. Dejiny Slovenska. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 1998. 400 s.
11. Pešek J. Štátna bezpečnosť na Slovensku 1948-1953. 1. vyd. Bratislava : Veda, 1996. 168 s.
12. Rudé právo. 1971. 21. I.
13. Ústava Československej Republiky. Praha, 1948.
14. Vaško V. Neumlčená Kronika katolícké cirkve v Československu po druhé svetové válce. Praha : Zvon, 1990. D. I 268 s.; D. II.
15. Pešek J. Štátna moc a cirkvi na Slovensku 1948-1953. M. Barnovský. Bratislava : Veda, 1997. 311 s.